

SENİN YERİNDE OLSAM

Nermi Uygur

Çözümleyici açıdan baktıkta, ahlâk felsefesinin, Batıda öbür felsefe çalışmalarından daha sonra başlamayan uzun tarihine rağmen, az gelişmiş bir alan olduğu yadsınamaz. Nitekim günümüzde ahlâk filozoflarının görev gündemi son derece yüküldür. Bu arada pek çoğu haklı olarak, “iyi”, “doğru”, “yapılması gereken”, “kural”, “buyruk”, “sorumluluk” gibi geleneğin aktardığı kavramları gündemin başına koymuştur. Çalışmalar ilerledikçe, bugüne dek pek üzerinde durulmamış olan daha başka birçok kavram ve deyim de gereğince gözden geçirileceğinden şüphe edilemez. Ama daha şimdiden deniyebiliriz bunu. Böylelikle girdisini çıktısını pek bilmediğimiz bir alanı önyargısız tanıma şansımız artabilir. İşte bu tutumla eldeki yazımda ‘(ben) senin yerinde olsam’, başka türlü söylenişle ‘(ben) sizin yerinizde olsam’ deyimini inceliyeceğim.

Günlük dilde sık sık işittiğimiz, ya da kendi kullandığımız bir deyim ‘(ben) senin yerinde olsam’. Yalnızca Türkçeye özgü değil; başka dillerde de kimi sözü sözüne, kimi yaklaşık karşılıklarını buluruz. (Alm.: ‘wenn Ich an Deiner - Ihrer - Stelle waere’; Fr.: ‘si j’étais à ta — votre — place’; İng.: ‘If I were in your place’.) Bu deyim kendisinde olmıyan ince ayrımlarla, hattâ ona karşıtmış izlenimini uyandıran uzak anlamlarla bezenmiş olsalar da, başka deyimler, ya da tümcelerle akrabalık gösterir. Örneğin, ‘ha sen olmuşsun, ha ben — ne değişir ki’, ‘ben başka sen başka — olmaz öyle şey’, ‘kendini benim yerime koy’, ‘benim yerimde olsan (sen) ne yapardın’ gibi tümcelerin herbiri ve benzerlerinin hep ‘(ben) senin yerinde olsam’ deymiyle anlam ve kullanışça ailemsi bir bağlılığı vardır. Sözü edilen bu deyimlerin, özellikle ‘senin yerinde olsam’ deyiminin, dolayısıyla bu deyimle yapılan tümcelerin, araştırıldığında, en çok, hattâ başka türlü bağlamlar içinde bile ahlâk bakımından bir rolü olduğu görülür. İşte ben bu denememde dilsel-mantıksal kuruluş ve içermeleriyle deyimim,

bu rolünden ötürü, genellikle ahlâksal tümce ve deyimlerin belki de ortak özelliklerini bulmak; böylece ahlâk alanının sınırlarını belirtmek bakımından verimli bir ipucu olduğu şavını güdeceğim.

Sözdizimce yapısı yönünden 'senin yerinde olsam' *kendi kendine yetmiyen* bir anlatımdır; tamamlanması gerekir, ancak kendisini kovalıyan sözcüklerle birlikte özel bir anlama ve görev keskinliğine kavuşur. Öyle ki, her 'senin yerinde olsam'ın söylenişinden sonra (*dayanışlarımızla, ya da başka bir yolla anlatmıyorsak*), *ne* derdik, *ne* yapardık — bunu belirtmek zorundayız. Hemen hemen her zaman deyim, 'senin yerinde olsam doğruyu söylerdim', 'senin yerinde olsam kimseyi çekıştirmezdim', 'senin yerinde olsam korkuya kapılmazdım' çeşidinden önermelerde görüldüğü gibi, *koşullu* bir önermenin ön-önermesini meydana getirir. Bağlandığı o kendisine eşlik eden ard-önermeden koparılamaz.

Bütün koşullu önermeler gibi 'senin yerinde olsam' ın başlattığı önermelerde (bundan sonra yararlanılacak bir kısaltmayla s-önermelerinde), bazı hallerde, bir dilek dışlaşır. Örnek olarak (1) Ben *senin yerinde olsam doğruyu söylerdim* önermesini ele alalım. Bu önermenin mantıksal yapısı şöyledir: p olsa, q olurdu.

Burada 'p' '(ben) *senin yerindeyim*' i, 'q' de '(ben) *doğruyu söylerim*' i temsil etmektedir. (1) önermesi iki şeyi açığa vurur: (a) Şimdi kendisine "sen" diye seslendiğim birisiyle, onun belli bir zaman ve durumdaki biyografisiyle yer değıştirme isteğimi; (b) ön-önermenin belirttiğı olanaksızlık yüzünden belli bir zaman ve durumda gerçekleşememiş olan doğruyu söyleme dileğimi. Hatta çok kez hem bu dileklere, hem de boş çıkmış olduklarına (dil düzgünlüğü yönünden yapılan ufaktefek değışiklikle) önermenin başına eklenen 'ne yazık ki', 'keşke' gibi üzüntü ve acınma sözcükleriyle dikkat çekilir.

Üzerinde durduğumuz önerme türünün başka bir özelliğı, *eleştirel* yönüdür. Örnek olarak (1) önermesini alalım. Pekçok halde bu önermenin, önerme sahibinin elinde olmıyan birşeyi (yukarıda (a) ve (b) deki olanaksızlığı) bildirmekle bir alıp vereceğı yoktur. Daha doğrusu, artık elinde olmıyanı kendiliğinden anlaşılır bir olgu diye kabul eder; bu bakımdan zaten karşısındaki de düpedüz bildiğı bir şeyi söylemenin hiçbir yarar sağlamı-

yacağı apaçıktır. Önerme *aslında* 'p' deki örtük bir anlamın altını çizmek üzere yoğrulmakta olup bu amaçla ortaya atılmıştır. Bu anlamın çekirdeği de '*sen gerektiği halde doğruyu söylemedin*' önermesidir. İşte önerme sahibinin karşısındakinde eleştirdiği, kınadığı, eksik bulduğu, ayıpladığı budur. Nitekim (1) önermesiyle çevrildiğimiz kimsede, çok kez bu kimseyle olan ilişkilerimiz, onun 'q' ye yolaçan durumu ve bu durumun etkilediği başka durumların önemi uyarınca, birarada, ya da belli bir karışımda, değişik güçlü bir karşıkoyuş, yürektenliği bakımından değişen bir özür-dileme kendini belli eder. Bu bağlamda yerine göre, "ama ben" le başlayan bir itiraz tümcesi, "haklısın" lı bir geçiştirme, "bir daha yapmam" lı bir eksigi benimseyip ilerde tekrarlanmıyacağını bildirme çeşisinden sözvermeyle karşılaşılır.

Bu çerçevede (1) e, dolayısıyla de örneklik ettiği önerme türüne "olanâ aykırı bir koşullu önerme" göziyle bakılamaz. Çünkü bütün olana aykırı koşullu önermeler artık "geçmiş" damgasını taşıyan, hiçbir zaman değiştirilemeyecek olan belli bir olgunun ardısına "öyle olmasaydı (bu öyle-olmayışın sonucu olarak) bak neler olacaktı" yönünde, çoğun olanın yerini alması istenenlere, olabileclere ilişkin — olan olmasaydı yerine neyin olacağını biliyormuşçasına — düşünceler (bazan da düşler, ipsiz sapsız hayaller) öne sürmektir.

Tam bir olana aykırı koşullu önerme olan

(2) (Ben) senin yerinde olsaydım doğruyu söyleyecektim önermesini gözönüne alalım. Bu önerme
p olsaydı, q olacaktı

biçiminde olup, burada 'p' '(ben) senin yerindeydim' i, 'q' de '(ben) doğruyu söyledim' i temsil etmektedir. Görüldüğü gibi (2) önermesinin gerek ön, gerekse de ard-önermesinin fiili geçmiş zaman kipindedir. Oysa (1) de her ikisi de geniş zaman kipindedir. Böylece (1) ile (2) arasında kuruluş ve bildirim bakımından önemli bir ayrılık göze çarpmaktadır. Nitekim (2) deki 'söyleyecektim' yerine 'söyledim' le biten (1) önermesi artık gerçekleşmeyecek rasgele bir olanağı, ya da hevesi değil bir gerçeği, olması gereken, gerçekleşmesi gereken bir olayı açığa koyar. '... doğruyu söyledim' de, '... doğruyu söyleyecektim' deki ne kişisellik (örneğin ilkin isterken sonradan söylemekten vazgeçmiş olma), ne de iş-işten-geçmişlik (sonradan istemiye rağmen söylemek fırsatını kaçırmış olma) vardır. Ayrıca, birçok halde, (2) türünden önermelerin (1) türündeki önermelerinin görüldüğü bağlamlardan

daha başka bağlamlarda yer aldığı meydandadır. Gerçekten (2) türünden önermeler pratik-teknik becerikliliklere (diyelim ki belli bir ağırlığı kaldırmaya) ilişkin konuşmalarda; ya da ister bilimsel, ister bilim-öncesi yollarla yapılan olgusal belirtmelerde (diyelim ki bir hava ısısına dayanamayışa) ilişkin ben-sen karşılaşmalarında ortaya çıkarlar. (Örneğin: “senin yerinde olsaydım o taşı kaldırırdım”, “senin yerinde olsaydım o soğuğa dayanmıya çalışırdım”, “orda sen değil de ben olsaydım o sığağa dayanırdım gibi geliyor”.)

‘Söylerim’ in (‘herzaman söylerim’ in) önceki bir zamana aktarılmasından başka birşey olmıyan (1) deki ‘söyledim’ şimdii ve geleceği de kuşatmakta; bütün zaman boyutlarını kucakladığı için bir «zorunluluğu» yansıtmaktadır. Böylelece (1), dolayısıyla de bütün benzeri s-önermeleri zaman-üstü (ya da zamana-bağlı olmıyan) bir değişmezlik, bir “kesinlik” taşımaktadır. Nitekim ‘senin yerinde olsaydım sözümde duracaktım’, ‘senin yerinde olsaydım yalan söylemeyecektim’, ‘senin yerinde olsaydım güveni kötüye kullanmıyacaktım’ olana aykırı koşullu önermelerinin anlamca bir keyfiliği (başka türlü de olabilirliği) içermesine karşılık ‘senin yerinde olsam sözümde dururdum’, ‘senin yerinde olsam güveni kötüye kullanmazdım’ ne yapacağını bilen birinin sarsılmaz istemini dile getirmektedir. s-önermesinin ahlâk bakımından önemi de zaten bu “zorunluluğa” dayanır.

Şimdi sözü edilen bu “zorunluluğu” açıklayalım: Burada “zorunluluk” derken gözönünde bulundurulan, s-önermelerinin fiil biçiminden ileri gelen birşey değildir. Böyle olsaydı, bu önermelerin, dilsel-görünüşleri yüzünden bazı hallerde değişik yorumlayışla, yani kişisel-özel nedenlerden ve konuşma dillerinin gramer ayrılığından ötürü, bizde zorunluymuş gibi bir izlenim uyandırdığına aklımız yatabilirdi. Gerçekten de s-önermeleri analitik birer önerme olmadıklarına göre, salt mantıksal bakımından herhangi bir “zorunluluğu” içermezler. Gene de bunların kullanılışında (ard-önermenin fiilinde yansıdığına inanılan dışlaşma tonunda ve yolaçtıkları etkide pekişen) bir “zorunluluğu” birlikte getirdiğini, daha önce kendimize hesabını vermemiş de olsak, hep biliriz. Ne var ki fizik, ya da teknik bir zorunluluğa da yer yoktur burda. Olsa olsa *eylemsel* bir “zorunluluğun” sözü edilebilir. Öyleyse üzerinde durulan “zorunluluğun” s-önermelerine daha başka önermelerden *aktarılmış* olması söz konusu

olabilir. Başka türlü dendiğinde her s-önermesi günlük konuşmalar-
da dışlaşmamış, belirtik olmıyan bir önermenin (ya da önermele-
rin) sonucu durumundadır. Nitekim, mantıksal-çıkarımsal bağ-
lamlar içinde incelendiğinde, s-önermelerinin gerçekten de böyle
olduğunu saptamakta gecikmeyiz.

Aydınlatma örneği olarak yine (1) önermesini ele alıp man-
tıksal ince yapıyı günışığına koymak amacıyla sembolik bir kılı-
ğa sokalım:

- a = Dk ben;
b = Dk sen;
D = Dk durum; (b nin içinde bulunduğu sözü ge-
çen durum);
Dx = Dk x D durumunda idi;
Ex = Dk x E eyleminde bulundu;
Gx = Dk x in E eyleminde bulunması gerek

olsun. O zaman

$$(3) \quad (x) (Dx > Gx)$$

bir *norm*'u dile getirir. Yani 'herkes D durumunda E eyleminde
bulunmalıdır', örneğin 'herkes D durumunda doğruyu söylemeli-
dir', ya da başka bir okuyuşla 'herkesin D durumunda E eylemin-
de bulunması gerek' önermesidir. (Sözü edilen norm ne anali-
tik, ne de empiriktir.)

$$(4) \quad Db$$

ise 'sen D durumunda idin' anlamına gelir.

(3) ve (4) öncüldür. Bu öncüllerden şöyle bir çıkarım yapılabilir:

$$(5) \quad Db > Gb \quad ((3), \text{ tümelin örneklenmesi})$$

$$(6) \quad Gb \quad ((5), (4), \text{ modus ponens})$$

yani 'senin E eyleminde bulunman gerek'. (6) mantıksal çıkarımın
sonucudur.

Oysa

$$(7) \quad \text{— Eb} \quad (\text{olgusal empirik önerme})$$

'sen E eyleminde bulunmadın'.

Görüldüğü gibi (6) ile (7) arasında mantıksal bir bağdaşmazlık
olmamakla birlikte ahlâksal bir bağdaşmazlık anlamına gelen bir
çatışma vardır. İşte (1) önermesini kullanmaktaki amaç bir yandan
bu çatışmayı belirtmek, öte yandan da bundan sonrası için önle-
mektir. (1) önermesi şöyle dile getirilebilir:

$$(8) \quad a = b \text{ olsa, Ea olurdu.}$$

Burda a (3) önermesindeki norm'u benimseyen kişilerin temsilci-
sidir; b ise D durumunda olan kimselerin temsilcisi sayılabilir.

Öyle ki

(8) yerine

(9) Da olsa, Ea olurdu

diyebiliriz. Bu önerme ise (3) norm'unun *empirik olgusal içeriğini* dile getirir.

Nitekim

(10) x (3) norm'unu benimsiyor = $Dk \times D$ durumunda olsaydı x E eyleminde bulunurdu.

(10) un yasaya uygunluğu

(11) a (3) norm'unu benimseyip D durumunda olsa E eyleminde bulunurdu

önermesinin analitik olduğundan anlaşılır. Böylece her önermesinin belli bir (tümel) norm'un *duygusal empirik içeriğini dile getiren* (tekil) bir önerme sayılabileceği sonucuna varırız.

Bu mantıksal çözümlemeyi şimdi de ahlâksal-eylemsel yönü daha çok belirgin kılan günlük dildeki şu açıklamalarla gözönüne serelim:

Belli bir durumda herkes doğruyu söylemelidir. Bu bir *norm*, bir ana kural, bir ilke, bir yapıp etme temelidir.

Belli bir durumun ortaya çıktığı her yerde, her zaman için bu böyledir; istisnası olamaz bunun.

Oysa sen, belli bir durumda, doğruyu söylemedin. Demek ki norm'dan ayrıldın, çiğnedin kuşatımına girdiğin ilkeyi. Apaçık bir olgu bu.

Sen norm'dan ayrılmakla kötü birşey yaptın.

İyi birşey olan doğruyu söyleme fırsatını kaçırdın.

Şimdi sakın kendini haklı göstermiye kalkışma.

"Kendini benim yerime koy, o durumda sen doğruyu söylemezdin" çeşidinden itirazlara yer yok.

Ne desen de yine de senin norm'dan uzaklaşmana kaçınılmaz birşey göziyle bakılamaz. Herkesin elindedir norm'a uymak. Onu uygulamak sana zor gelebilir. Öyle de olsa senin için değiştirilemez; ne sen yapabilirsin böyle bir değiştirmeyi, ne de başkası. Senin doğruyu söylemediğin o durumda kim olursa olsun herkes, bu arada şüphesiz ben de doğruyu söylemek zorunda idim.

O durumda ben doğruyu söylemeseydim, şimdi benim sana yaptığım gibi, senin beni kınamıya

hakkın olurdu. Doğruyu söylemiş olsaydın ama, ben şimdi sana “doğruyu söylemekle iyi birşey yaptın, nitekim senin yerinde olsam ben *de* doğruyu söyledim” diye imrenmeyle yönelecektim.

Hiç şüphe yok ki bütün bu açıklamalar yukarıdaki sembol kalıbının ışığında sınırsız sayıda örneklere (sözgelisi “senin yerinde olsam sözümde dururdum”, “senin yerinde olsam güveni kötüye kullanmazdım” gibi s-önermelerine) *mutatis mutandis* uygulanabilir.

S-önermelerine yapışık başka bir anlam katı, bu önermelerin *değer-biçici* yönü de aydınlık kazanıyor yukarıdaki açıklamalarla. Zaten, daha önce kısaca dikkat çekilen eleştirel yön, her önermesinin değerlendirici bir sav ile ortaya çıktığına tanıklık etmekte. Ama özellikle yukarıda geçen “kötü birşey yaptın”, “doğruyu söyleme fırsatını kaçırdın”, “iyi” ve “imrenme” sözcükleriyle bir kez daha belli oluyor. s-önermelerini *ahlâk* yönünden önemli kılan, bu tümce ve sözcüklerin işe karışmasıdır. Tıpkı “zorunluluk” gibi; iyi ile kötüyü belirleyiciliği de, s-önermesi, dayandığı normdan alır. İyi olarak, hattâ sınırsızca iyi olarak başa konan bir norm, özel bir durumda yeniden bildirmektedir her s-önermesi.

Burada da iki soru beliriyor: Bir s-önermesinin (a) doğruluk değeri nasıl biliniyor; (b) kullanım rolü nedir?

(a) ya cevap olarak şunu diyebiliriz: bir s-önermesinin doğruluk değeri her mantıksal sonuçta olduğu gibi geçerli bir çıkarımla bağlandığı öncülün doğru olmasına dayanır. Bu doğruluk, besbelli ki, s-önermesini ortaya koyanın bir yandan objektivliğine, öte yandan da normu çığneyen o “sen” diye çevrildiği kimsenin içinde bulunduğu tarihsel-toplumsal-davranışsal olay durumunu yorumlama keskinliğine bağlıdır. Norm ise, yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı üzere, ne analiktir, ne de empirik; demek ki sözcükleri tanımlamayla, ya da evren olaylarının dile getirilmesiyle saptanabilen bir doğruluğu (ya da yanlışlığı) yoktur. Konuşanın gerçekleşmesini istediği birşeyi öne sürmesini, birşeyi buyurmasını, hem kendisini, hem de “sen” dediklerini kucaklayan bir toplumda — çeşitli tarihsel nedenlerden ötürü — saygı gören bir norma tüm sonuçlarıyla kendisinin de bağlandığını ortaya koymaktadır. Bu bakımdan her s-önermesinin, konuşanca iyi diye kabul edilen normun, hiçbir zaman taşımadığı bilgisel değere

rini değil de, buyruksal tonla içiçe giren *aksiyolojik değerini* yansıttığı söylenebilir.

(b) ye gelince, eldeki bağlamda şu cevap yerinde sayılabilir: her s-önermesi, ilkin, çıktığı normun katılığı ve kuşatıcı savı yüzünden kolayca yolaçabileceği itirazı engellemek, gizlemek çeşidinden bir görevi yerine getirir. Bir de, buna dayanarak, normu, belirgince amaksızın pekiştirerekten başkalarına elden geldiğince kolaylıkla *aşılama*; “sen” in sapışına rağmen, gerek onun, gerekse başkalarının bundan sonraki sapışlarını önlemek amacına yönelir. Özellikle bu kullanım başarısından ötürü, s-önermelerine her türlü ahlâk konuşmalarında kanıtı andıran yüksek gücte bir *yaptırım* aracı olarak sık sık başvurulur.

Verilen açıklamaların ışığında sonuç olarak şu açıktır: Ahlâk konuşmalarına geniş ölçüde yer ayıran günlük dilin ‘senin yerinde olsam’ deyimi, şimdiye dek ahlâk filozoflarının nedense gözünden kaçmış olmakla birlikte, ahlâk dilinin, daha herçesit teorileştirme öncesinde bile, normcu-buyruksal, eleştirel-değerlendirici, ilke-aşılایıcı belirlenimlerle örülmüş olduğuna dikkati çekmekte; ayrıca bunların gerek birbir, gerekse aralarındaki ilintiler bakımından, toptancılıktan kaçınan çözümleyici bir yöntemle mantıkça incelenmesi gerektiğini göstermektedir.

Nermi Uygur